

ГОЛОКОСТУ

УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

27 СІЧНЯ – МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОКОСТУ

XIV ЩОРІЧНИЙ КРУГЛИЙ СТІЛ «УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ: НАУКОВІ ТА ОСВІТНІ АСПЕКТИ»

27 січня 2021 р. було традиційно відкрито новий рік публічної діяльності Українського центру вивчення історії Голокосту: відбувся круглий стіл «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти». Однак захід пройшов у нетрадиційний спосіб через те, що пандемія вірусу Covid-19 внесла корективи в абсолютно всі сфери нашого життя.

За ініціативи та підтримки нашого багаторічного надійного партнера – Goethe-Institut в Україні було втілено в життя складне завдання – онлайн-марафон. Жива трансляція відбувалася в соцмережі «Фейсбук» та на офіційному ютуб-каналі Goethe-Institut. Із привітаннями в реальному часі до глядачів звернулися організатори, а також поважні гості з офіційних установ та організацій в Україні.

У звичному форматі «доповідь – запитання – відповіді» (лише онлайн) відбулися сесії наукових досліджень та освітніх неформальних практик. Цьогоріч свої краєзнавчі дослідження представив кандидат історичних наук Богдан Зек (м. Луцьк), гендерні дослідження – кандидатка історичних наук Марта Гавришко (м. Львів).

В освітній сесії було розглянуто педагогічні аспекти трьох великих проєктів, які реалізує Український центр вивчення історії Голокосту, а саме: «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії», «Мережа пам'яті» та «(Не)дитячі історії». Було висвітлено інформацію про ці проєкти; вчителі, які втілюють практичні частини, мали можливість поділитися своїм досвідом і враженнями.

Низка сесій мали незвичний для цього круглого столу формат. Традиційна сесія «Культура та політика пам'яті про Голокост в Україні» цього разу складалася із трьох повноцінних інтерв'ю, які записала журналістка, продюсерка Радіо Культура Ірина Славінська, – із головою Українського інституту національної пам'яті Антоном Дробовичем, науковим співробітником УЦВІГ Михайлом Тяглим і головою Волинської обласної організації «Українського товариства охорони пам'яток історії і культури» Оксаною Суцук.

Під час круглого столу було презентовано нові видання з історії Голокосту та пам'яті про Другу світову війну, а також нові проєкти та ініціативи у сфері збереження пам'яті про Голокост в Україні, зокрема проєкти наших партнерів

Відкриття круглого столу. Вступне слово: Анатолій Подольський, Фабіан Мюльталер

Хвилина мовчання у пам'ять про жертви Голокосту в Європі, під час відкриття круглого столу

Goethe-Institut в Україні («75 років після закінчення війни – нехай стіни заговорять») і Національного музею історії України у Другій світовій війні («Українці-Рятівники»).

Окремо потрібно згадати про участь у круглому столі учнів і вчителів, які є випускниками наших проєктів і намагаються нас на плідну роботу. Оголошена УЦВІГ ініціатива «Поділіться своєю історією», завдяки якій нам вдалося зібрати відеорозповіді з усіх куточків України, отримала потужну підтримку від учасників наших проєктів. У коротких відео, які транслювали впродовж онлайн-марафону, втілювали історії життя рятівників, жертв, людей, завдяки яким у різних місцях України зберігали пам'ять про Голокост.

У візуальному оформленні цього річного круглого столу використано творчі роботи учасників конкурсу дослідницьких і творчих робіт «Історія і уроки Голокосту» імені

І. Б. Медвинського різних років – Вікторії Пантелеймончук та Євгена Альховика.

Організаторами XIV щорічного круглого столу «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти» є Український центр вивчення історії Голокосту та Goethe-Institut в Україні. Нагадаємо, у 2005 р. Генеральна асамблея ООН ухвалила Резолюцію № 60/7, у якій проголосила 27 січня Міжнародним днем пам'яті жертв Голокосту. Документ наголошує на важливості освітньої та просвітницької роботи для того, щоб засвоїти уроки Голокосту та запобігти проявам ненависті, фанатизму, расизму та упереджень у майбутньому.

Ольга Лімонова,
вчителька історії і правознавства НВК «Ерудит»,
координаторка напрямку «Формальна освіта» УЦВІГ, м. Київ

НАУКОВІ ПОДІЇ

«ВІЙНА КЛАРИ»: ПОВЕРНЕННЯ ДО РІДНОГО МІСТА ЖОВКВА

12 березня 2021 р. у Гетьманській залі музею-заповідника «Жовківський замок» відбулася презентація українського перекладу книжки спогадів «Війна Клари», яку написала Клара Крамер у співавторстві зі Стівеном Гланцом.

На захід були запрошені вчителі, лікарі, бібліотекарі, мешканці міста та власники будинку, в якому відбувалися події, описані у книжці. Пропонуємо вашій увазі відеуки про презентацію і про видання.

У 2009 р. вийшов переклад польською мовою книжки Клари Крамер та Стівена Гланца «Війна Клари». Лише 2020 р. це видання побачило світ українською мовою завдяки зусиллям Українського центру вивчення історії Голокосту, міжнародних організацій та небайдужих мешканців Жовкви. «Війна Клари» – це повість, написана на основі особистих спогадів та переживань головної героїні, якій вдалося пережити Голокост у нашому місті. «Хоча події, описані у книжці, мали місце понад 60 років тому, – пише Клара, – вони залишилися зі мною назавжди... Я переживаю їх постійно спочатку». Зрозуміло, що це видання не претендує на статус історичного дослідження, проте воно містить багато цінного фактичного матеріалу, який прямо чи опосередковано проливає світло на щоденний побут і міжнародні відносини поліетнічної Жовкви 1930–1940-х років.

12 березня у приміщенні гетьманської зали Жовківського замку відбулася презентація українського перекладу «Війна Клари», що вийшов друком у серії «Бібліотека спогадів про Голокост» УЦВІГ. Нещодавно цю книжку презентували у Києві, а сьогодні символічно цю подію мали змогу побачити мешканці міста, місцеві історики, вчителі та усі охочі. Учасники заходу переглянули виступи, зокрема, сина авторки Елі Крамера, співавторки Стівена Гланца, однієї з дійових осіб книжки Метуки Корнберг (Зосі). Модератором та організатором заходу у Жовкві був Володимир Герич, виконавчий директор фонду «Міжнародна співпраця для Жовкви». Своїми міркуваннями також поділилися вчителька історії, учасниця проєкту «Захистимо пам'ять» Наталія Гурська та мешканка будинку, де переховувалася Клара Шварц.

Книжка «Війна Клари» створює простір для роздумів, дає можливість відчутти історичний контекст епохи через складну та трагічну історію звичайної єврейської сім'ї. На сторінках видання простежується спроба усвідомити обставини, які змушували людей чинити насильство щодо інших і навпаки, всупереч страху та загрози смерті виявляти людяність і допомагати.

«Війна Клари» є ще одним безцінним джерелом правдивої історії Голокосту на українських землях, зокрема у Східній Галичині. Важливо зауважити, що книжка висвітлює суб'єктивний погляд молодого дівчини, яка переховувалася у підвалі. Постійна невизначеність, атмосфера страху, стереотипні погляди та вбивства суттєво вплинули на її бачення та оцінку тих трагічних подій. Унаслідок Голокосту наше місто втратило істотну складову своєї культурної ідентичності, як і багато інших галицьких міст, де єврейське населення проживало протягом кількох століть. Клара Шварц-Крамер на сторінках своїх спогадів розповіла про

Наталія Гурська, учасниця проєкту «Мережа пам'яті»

ту Жовкву часів Другої світової війни, яка невідома мешканцям міста. Однак пам'ять про представників інших національностей має бути частиною колективної пам'яті жителів сучасної Жовкви. У цьому контексті представлено видання є надзвичайно актуальною та важливою нарацією як для сучасних, так і прийдешніх поколінь жовківчан.

Клара у спогадах із теплом згадує своє дитинство у міжвоєнній Жовкві, стосунки між родичами, друзями. Однак у книжці бачимо негативний образ українців, яких Клара звинувачує у всіх нещастях і вважає співвинуватцями вбивств євреїв. У такому випадку потрібно критично оцінювати прочитану інформацію, в жодному разі не варто покладати відповідальність сотні чи тисячі мешканців на всю українську громаду міста. Сьогодні у бібліотеці Голокосту є чимало спогадів і мемуарів, які висвітлюють факти порятунку українцями євреїв, тому, на мою думку, про страшні часи Другої світової війни потрібно говорити та не приховувати навіть неприємні чи найважчі для нас історії. Чим більше ми будемо це обговорювати у публічних дискусіях, писати у фахових дослідженнях і критично осмислювати інформацію, тим легше сприйматимемо різнобічність думок свідків тих подій, що пережили Голокост та відновили віру в людяність.

Висловлюю велику вдячність організаторам виходу українського перекладу, зокрема Анатолію Подольському, Віталію Боброву, Надії Уфимцевій, Володимирі Геричу та Наталії Гурській, що повернули уродженку нашого міста додому.

*Михайло Скрипка,
вчитель історії Жовківського ЗЗСО І-ІІІ ступенів № 2*

***

Уперше про незвичайну історію порятунку кількох єврейських родин я дізналася завдяки Наталії Василівні Гурській, яка разом з учнями нашої школи брала участь у дослідницькому проєкті, пов'язаному з вивченням Голокосту. На жаль, українського перекладу видання тоді ще не було. Тож коли з'явилася можливість відвідати презентацію книжки Клари Крамер «Війна Клари», що вийшла друком в українському перекладі, я не могла залишитися осторонь.

Найбільше мене зворушила розповідь Зосі, сестри Клари Крамер. Її уявлення про світ, людей було обмежене стінами бункера. Свій страх, відчай, біль дитина ховала, притискаючи до обличчя подушку. Це все, що їй було дозволено. Ні дитячих звичайних для цього віку пустощів, ні батьків поруч... Тільки постійний страх за своє життя.

Ніхто не знав, скільки триватиме німецька окупація, ніхто не міг уявити, що війна кривавими літерами впише слово «Голокост» в історію людства.

Спогади Клари Крамер я читала з відчуттям постійної тривоги і водночас із захопленням перед силою людського духу, перед нездоланим бажанням усупереч обставинам жити. Поведінка Валентина Бека, рятівника єврейських родин, завжди була на межі... Насправді важко балансувати, не втратити рівноваги, коли ти не можеш гарантувати безпеку собі і своїй родині, а тут ще вісімнадцять осіб, доля яких тісно пов'язана з твоєю. Та Бекам це вдалося. Це справді дивовижний порятунок, який був би неможливий, якби не родина Беків, якби не люди, які зберігали таємницю «в'язнів бункера».

Аналізуючи все, що відбувалося довкола, Клара ставить собі запитання (яке, до речі, бентежить і мене, я теж про це запитую себе), чи ризикували б вони, її родина, заради Юлії та Валентина Беків. «Хотіла б я вірити, що так», – відповідає Клара.

Свій вибір між життям і смертю, між відважністю і жорстокістю, між героїзмом і ницістю робить чи не кожен герой цієї книжки.

У цій історії багато що вражає, не дає спокою. Розповідь Клари Крамер, без сумніву, дає нам приклад людяності, милосердя: у часи, коли одні люди жадали крові й влади, інші – готові були ризикувати, щоб рятувати життя, яке втратило ціну... Бо як тоді пояснити порятунок ще близько п'ятдесяти євреїв, яких переховували мешканці Жовкви? «Війна Клари» є уроком для усіх і застереженням водночас.

*Наталія Процайло,
вчителька Жовківського ЗЗСО І-ІІІ ступенів № 1*

***

Презентацію проводив дуже цікаво, фахово і натхненно старший науковий співробітник Володимир Герич. Він розповів, що багато світла на життя євреїв і Голокост у Жовкві проливає автобіографічна книжка єврейської автотрки Клари Крамер, де вона описує події 1939–1944 рр., а саме те, як у Жовкві рятували євреїв під час Другої світової війни.

Володимир Герич, модератор заходу

Своїми враженнями поділилась вчителька історії Жовківської школи № 1 Наталя Гурська, яка брала активну участь у розробленні та втіленні проєкту дослідження про життя євреїв у Жовкві. Зокрема, до цього проєкту були залучені учні, які навчилися працювати з архівними документами як історики і дослідники.

Завдяки спонсорській допомозі книжку безкоштовно отримали міські бібліотеки та відвідувачі заходу.

*Мирослава Нікітіна-Базилевич,
наукова співробітниця музею-заповідника «Жовківський замок»*

***

«...висловити сенс Голокосту тим, хто його не зазнав, висловити так, що вони могли це відчути, – завдання, з яким неможливо впоратись. Голокост неможливо збагнути розумом», – так писав львівський рабин Давид Кахане, врятований митрополитом Андреем Шептицьким. Авторам книжки «Війна Клари» вдалося це зробити з надзвичайною точністю і реалістичністю, торкнутися не тільки розуму, а і серця читача. Працюючи разом з учнями у проєкті «Захистимо пам'ять» (нині – «Мережа пам'яті»), ми вивчали події Голокосту в нашому рідному містечку Жовква. Саме тоді ознайомилися з польським перекладом книжки «Війна Клари». Перед нами постала довоєнна Жовква, яка була «наваристим супом зі шкіл, синагог, благодійних організацій, клубів і братерств». Знайомі будинки і вулиці відкрили перед нами історію Жовкви як типового штетла, де «діяли десятки політичних і релігійних організацій: сіоністи, хасиди, ортодокси, комуністи, бундисти, соціалісти тощо».

У книжці описано найважливіші події життя єврейської громади – радянська окупація міста, депортації. «Один за одним серед ночі зникали друзі та їхні родини... Родини не просто депортували. Вони припиняли існувати, наче ніколи й не було їх». Та справжня катастрофа для євреїв міста розпочалася 29 червня 1941 року, коли нацисти окупували Жовкву. Створення гетто, акції, знищення жовківських євреїв – усе це відображено на сторінках видання. «Крики, плач і постріли лунали увесь день... Наші серця обливалися кров'ю. Настав кінець світу. Кінець євреїв Жовкви». І серед цієї ненависті та насильства – історія дивовижного порятунку, історія людяності і жертвності. «Із дитинства я чула історії про 36 праведників, через яких Бог не зруйнував світ. Мені здавалося, що я знаю двох із них – пана та пані Беків».

Клара Крамер повернулася до свого рідного міста на сторінках українського перекладу книги «Війна Клари». Її розповідь повертає зниклий світ єврейської спільноти міста, є надзвичайно важливим джерелом для всіх, хто хоче знати правдиву історію Голокосту на українських землях.

*Наталія Гурська,
вчителька історії Жовківського ЗЗСО І–ІІІ ступенів № 1*

***

Минулого року моя вчителька з історії Наталя Василівна запропонувала мені взяти участь у вшануванні Днів європейської спадщини, зокрема я готувала доповідь про єврейську громаду в Жовкві. Саме тоді відбулося моє перше знайомство з Кларою Крамер. Тому цьогоріч я із задоволенням приєдналася до обговорення презентації її книжки.

Доповідачі підготували змістовні розмови й дискусії, учасники конференції поділилися своїми думками щодо видання й історичного фактажу. Присутність однієї з героїнь книжки, родичів авторки додала події унікальності. Дуже цікаво було почути спогади учасниці тих подій – людини, яка мужньо пройшла стільки випробувань.

Також я б хотіла поділитися своїм враженням про книжку.

Перш за все мені сподобався виклад матеріалу: історичні факти поєднано з елементами художнього опису, лірики, простежується певна двоплановість сюжету. Молода дівчина, яка розповідає про свій побут у ті жахливі часи, і вже доросла жінка, яка дає чітку оцінку ситуації тогочасного становища, порівнює ставлення різних урядів до простих жителів. Деякі факти вразили мене найбільше. У наш

час, в епоху гуманізму й свободи слова, нам важко уявити тодішні умови життя. Жорстокий тоталітарний режим змусив людей боятися, покидати свої домівки, переховуватися, віддавати своїх дітей, жертвувати собою заради їх спасіння. Найбільше запам'ятався момент, коли Клара з іншими дітьми власноруч копали бункер для сховку. «Два тижні поспіль ми копали спочатку голіруч, а потім каструлями, скворідками, згодом лопатами. Мої руки були, як у селянки: у червоних мозолях та з поламаними нігтями. Під нігті набилося землі, а також у долоні. Працювали ми при світлі газової лампи, що випалювала також наш кисень. Інколи я ледь не втрачала свідомість».

Я захоплююся мужністю, стійкістю й незламністю цих людей, які є справжнім прикладом; водночас почала більше цінувати те, що маю. А один із найважливіших уроків – ніколи не втрачати надію.

*Христина Гнідець,
учениця 11 класу Жовківського ЗЗСО І–ІІІ ступенів № 1*

***

[...] Через шістдесят років Клара написала це надзвичайне свідчення. «Війна Клари» – це лірична, драматична та, попри найгірші обставини, справжня історія про надію та виживання.

Один із моментів презентації

Ця подія зібрала інтелігенцію Жовкви. Учасники заходу подивилися дві відеорозмови – сина авторки книги та пані Зосі, очевидиці трагедії. Після презентації всі присутні мали змогу отримати примірник книжки. Відтепер користувачі бібліотек Жовківської ОТГ також поринуть у сторінки історії часів Голокосту.

*Софія Кіх, бібліограф
Центральної публічної бібліотеки Жовківської міської ради*

***

«Війна Клари» – правдива історія дівчини про дивовижний порятунок від нацистів. Ми чули про війни, ми вивчали історію про війни і дано нам було знати лише про те, що дозволяла історіографія, цензурована владою.

«Війна Клари» – це історичне джерело, яке відкриває читачеві війну з іншого ракурсу, з погляду очевидців, які пережили всі жахіття воєнного часу.

Для мене, як для читачки, книжка цікава тим, що разом з авторкою я перенеслася уявно в іншу часову епоху, в інше середовище такої близької, рідної і такої маловідомої Жовкви.

Зрештою, це загострило моє сприйняття конкретного відтинку історії мого краю, людей, відносин між ними, їхнього побуту, культури, релігій, вірувань, мрій, бажань, світоглядів, моралі, етики, духовності, цінностей, самооцінки.

Книжка допомагає переоцінити моральні норми, права, цінності, переосмислити життєво важливі, найнеобхідніші потреби і речі, які мають другорядне значення в житті, особливо у воєнний час.

Отже, видання дає можливість визначити пріоритети. А головні з них – життя як найвища цінність, людська гідність – не мають бути зневажені ніким.

Читаючи, я окреслила для себе певні проблеми, які порушено у книжці.

По-перше, війна – страшне, огидне явище, затіяне наймерзеннішими людьми, політиками, владами. Війна з кривавим лицем, віч-на-віч із мученицькими смертями багатьох людей. Із сирітськими очима, повними сліз і німого жаху. Зі звуками зойків, лементу, оглушливих вибухів, пожеж. Втраченими домівками, рідними, долями.

Психологічний аспект війни – це загострений інстинкт самозбереження, бажання вижити в екстремальних умовах. А головне – не втратити людської подобу в нелюдських обставинах.

По-друге, книжка вкотре дає мені впевнитися в жахливій сутності тоталітарних режимів. Байдуже, нацистський чи сталінський, – це репресивна машина, технологія вбивств, заручниками яких стають звичайні, прості, невинні люди. Люди, позбавлені будь-яких прав, приречені на смерть. Режими, де сама смерть не є найгіршим випробуванням, а лише кінцем страждань. Найстрашнішими тортурами були приниження людської гідності.

По-третє, книжка відтворює споконвічну тему протиставлення добра і зла. Споконвічну схему зла, де головним принципом у всі часи було правило: «розділяй і володарюй». Посіяти міжнародну ворожнечу і одним ударом вбити двох, а то й трьох. Створити упереджене ставлення євреїв до українців, українців до поляків – це

було завданням окупанта, точніше, методом вигубити їх усіх.

На жаль, не всі розуміли цю проблему в час, який описує авторка, зрештою, як і сама Клара у свої 15–16 років. Не маючи життєвого досвіду, дитяча свідомість здатна сприймати і пояснювати все по-дитячому. В тій ситуації уроком для всієї сім'ї міг бути досвід дідуся, який пережив репресії, російський полон: «Від часу російського полону він відмовлявся навіть дихати з ними спільним повітрям». Час змінився, однак не змінилося правило, стереотип, упередженість, що ворог – це хтось поруч, але іншої національності. В тодішній ситуації це була схема: поляки – друзі, українці – вороги, чи навпаки. Так було вигідно окупантам. На жаль, цього не розуміла Клара. В дитячих очах ворогом став кожний, хто позбавляв інших людей права жити, дихати, радіти, хто забирав їхнє майно, прирікаючи їх на загибель.

Але найгірші, найстрашніші ті люди, які дозволяли собі бути арбітрами і за якимись нелюдськими критеріями визначали, кому жити, а кого знищити. Це люди, які взяли на себе повноваження судді й ката та заповзялися винищувати тих євреїв, чи будь-кого іншого, хто не був лояльним до їхніх правил і порядків. Такими були нацисти, енкаведисти та їхні прихвостні колаборанти. Однак ділити людей на ворогів і друзів у цій ситуації за національними ознаками – це велика помилка. Адже не всі німці – нацисти, не всі українці – колаборанти і не всі росіяни – друзі-визволителі, як собі уявляла Клара.

Її невідома доля багатьох українців, яких торкнулися операції «Захід» і «Вісла». На щастя, в той час Клара вже була в безпеці.

Своє природне невід'ємне право на безпеку і життя Клара, її сім'я, як і багато інших єврейських родин, чомусь мали вистраждати у цьому бункері з нелюдськими умовами. Щомиті вони були на волосині між життям і смертю. Вони цінували життя як найвищу цінність, хоча розуміли, що за межами бункера їхнє життя не вартувало і копійки, бо такою була воля нелюдів, які чинили смертну езекуцію над усіма євреями і неєвреями.

Жодна людина не має права позбавляти життя іншу людину. Саме тому Голокост має бути засуджений назавжди.

Марія Дацук, вчителька історії Любельської ЗОШ I–III ступенів

«ЧАСОМ БУЛО ВІДЧУТТЯ, ЩО ПЕРЕКЛАДАЮ МОВЛЕННЯ РАЙХУ ПРО ТЕНДЕНЦІЇ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ»

Розмова Ірини Славінської з Вікторією Іваненко, перекладачкою книжки Венді Лауер «Фурії Гітлера. Німецькі жінки у нацистських полях смерті», яка нещодавно побачила світ українською мовою.

В оригіналі книжка «Фурії Гітлера. Німецькі жінки у нацистських полях смерті» вийшла в Америці у 2013 році. Вона стала своєрідним фурором. Її багато коментував Тімоті Снайдер. До нас ця книжка прийшла завдяки Надії Уфимцевій, програмній директорці Українського центру вивчення історії Голокосту. Надія запитала мене, чи цікаво було б мені перекласти цю працю. Я погодилась. Ми вирішили, що ця книжка має з'явитися в Україні як актуальний і важливий матеріал.

Ця книжка містить біографії жінок, які працювали під час Третього райху на користь становлення і розвитку нацистів. Це портретний підхід у виданні?

Основний підхід – портретний. Але оскільки це наукопоп, то в ній також наведено багато історичних коментарів. Зокрема документи, які стосуються судових процесів,

що відбулися над цими жінками вже у повоєнний час. Подано дуже багато замальовок про жінок, які не є головними героїнями цієї книжки, але так чи так були залученими до машини Голокосту на східних територіях.

Не можу не пригадати роман «Читець». Чи присуття героїня цього роману в «Фуріях Гітлера»?

У романі «Читець» головна героїня виявляється однією з наглядачок концтабору. Героїня книжки Венді Лауер, яких вона документально зображує, були поза межами системи концтаборів. Коли з'явилися перші історичні дослідження про жінок у машині геноциду Другої світової війни, вони всі стосувалися скандальних жінок. Жінок, які були пов'язані з Гітлером (його секретарка, наприклад) або були наглядачками концтаборів.

Метою Венді Лауер було вивести дослідження німецьких жінок у системі Голокосту у так зване побутове поле. Вона здебільшого говорить про жінок, які виконували абсолютно цивільні завдання. Вони були медсестрами, вчительками, виховательками дитячих садочків. Не мали жодного стосунку до будь-яких офіційних посад. Лауер намагається зробити зріз тих сотень тисяч жінок, які часто не мали офіційних посад, однак чинили Голокост на східних територіях. «У нацистських полях смерті» – це якраз про господарство або рекреацію, де відпочивали дружини офіцерів СС. Вона максимально намагається показати цей пласт побутового насильства, а не добре досліджені фігури наглядачок концтаборів.

Навіщо взагалі звертати увагу на цей вимір жіночої присутності? Якщо ми говоримо про жінок у побутовому полі в контексті Голокосту, невже побутова робота є тим, що можна закидати?

Лауер пише про те, що будь-яка машина Голокосту не може працювати без широкої підтримки й залучення суспільства. Однак суспільство умовно складається з чоловіків і жінок. Про жінок у Голокості майже не згадують, крім наглядачок концтаборів. Неначе історія жінок відбулася деінде, на якійсь іншій планеті. Драматичні історії жінок у цій книжці відкривають найтемніший бік жіночого активізму.

Ніхто не змушував дружин офіцерів СС чинити насильство. Вони спокійно могли б собі відсидітися в Берліні, ростити дітей у Німеччині, поки їхні чоловіки очолювали гестапо в Україні. У них не було жодної причини, окрім власного бажання, зацікавлення і схильності до насильства, їхати в Україну. Вони не були на жодних посадах, у них не було наказів, вони не виконували ніяких обов'язків. Це цікаво з погляду природи зла людини. Потрібно визнати, що деякі жінки також уміють, люблять і хочуть вбивати. Вбивство в такому випадку – це спосіб домінування над іншим.

Достеменно не можна встановити кількість жінок не на посадах, які займалися розкраданням єврейського майна. Вони не були тою рукою, яка спускала гачок зброї. Але все ж була величезна кількість жінок, які з задоволенням створювали сховища єврейських речей, під розписку видавали німкеням сукні, золото, взуття.

Мені здається, це більш страшний бік Голокосту, ніж офіційно прописаний у документах. Бо тут не можна сказати, що ти виконував наказ. Це добровільна участь, не примусова. Мені здається, що це набагато страшніше.

Що могло мотивувати цю темну сторону жіночого активізму?

У книжці є розділ, який має назву «Чому вони вбивали». Там Лауер дуже докладно розглядає різні теорії насильства. Зокрема такий фактор, як відчуття влади, відчуття того, що ти головний, важливий, а всі інші крутяться доккола тебе. Це дуже серйозна річ, яка характеризує багатьох людей, які ходять поруч із нами.

Зло і насильство були одним зі способів проявити свою владу. Здається, нацистська Німеччина не була країною рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків. Це було достатньо сексистське суспільство?

Звичайно, але є кілька «але». Жінка не могла бути включеною в офіційну партійну структуру, яка вирішувала владні процеси у Третньому райху. Але при цьому Гітлер в одній зі своїх промов сказав, що «найголовнішим героєм Райху є багатодітна матір». Було навіть встановле-

но орден. Ішлося про велику честь народити 5-7-8 здорових арійських дітей. Головна ставка Гітлера була, звісно, на виведенні арійської раси. І тут жінка була ключовим персонажем. Це були величезні соціальні пільги, суспільна шана – те, чого жінки не мали до Райху. Будь-які забаганки, пов'язані з соціальним забезпеченням, були на боці жінки.

Машина Голокосту, машина геноциду розросталась у геометричній прогресії. Коли чоловіки пішли на фронт, не вистачало людей на робочих місцях. Хоч як би це дивно звучало, це були величезні кар'єрні можливості для жінок, яких не було раніше. У селянки з'явилася можливість приїхати в Берлін, стати секретаркою у гестапо, отримувати дуже непогані гроші, непогано жити: купувати сукні, ходити на вечірки й вести світське життя. Це був суспільний прорив для жінки! Тому за всього сексизму Третнього райху там є зворотна сторона.

Яким чином насильство стає складовою влади, яку можуть маніфестувати в цьому контексті війни й Голокосту жінки – фурії Гітлера?

Там є дуже велика стратифікація. Якщо говорити дуже спрощено про стратифікацію у ставленні до насильства або участі в насильстві, то це від свідків до безпосередніх злочинниць. Навіть жінки-свідки, які приїздили на схід (якщо вони були на посадах: медсестри, виховательки, вчительки) робити кар'єру. У Третньому райху побувати на сході означало проскочити 3-4 сходинки кар'єри, зразу отримавши купу переваг.

Ідеться про окуповані території нинішньої України?

Це називали «Схід Третнього райху», туди входили Польща, країни Балтії, Україна, Білорусь і південь Росії. Це те, що називали «нацистським сходом».

Якою ж була участь жінок-свідків? Уявіть собі, що ви – вихователька дитячого садочка, але кого ви виховуєте? Очевидно, що не українських і білоруських дітей. Місія виховательки полягала в германізації. Вона приїздила в дитячий садочок, звідки мала викинути усіх слов'янських дітей, бо вони недостойні освіти. Натомість її завданням було знайти расово придатних дітей. Якщо це українська або білоруська дитина зі світлим волоссям і блакитними очима, то її могли взяти на так званий випробувальний термін. Якщо їй заїде германізація, отже, десь є арійське коріння. Жах полягає в тому, що навіть ці жінки займалися сегрегацією суспільства, що саме по собі є насильством.

Звичайно, також були секретарки, які друкували розстрільні списки. Цікавий факт: часто їхні начальники з гестапо дозволяли їм самим складати ці списки, тобто часто це були забаганки цих секретарок. Не сподобалась їм якась єврейка, бо та пошила некрасиву сукню, – внесемо її до розстрільних списків. Такі випадки описано у книжці. На жаль, це було масовим явищем.

Злочинниці – це вже жінки, які безпосередньо долучилися до вбивств дітей. Найбільшу кількість жертв Голокосту становлять саме єврейські діти.

Що ми знаємо про сприйняття книжки Венді Лауер «Фурії Гітлера» у суспільстві?

Був великий резонанс у медіа. Los Angeles Times написала величезний огляд. А також The Washington Post, Daily News. Було дуже багато оглядів на цю книжку. Також відгукнулася Дебора Ліпштадт, яка у 2000 році виграла суд проти англійського письменника Девіда Ірвінга, який заперечував Голокост. Був величезний резонанс тому, що це

поворотний етап у дослідженні ролі жінок у студіях Голокосту.

Чому так важливо говорити про подібні нові ракурси погляду на історію Голокосту?

Лауер у післямові пише, що ми багато чого ще не знаємо, що вона тільки намагається скласти певний калейдоскоп. Насправді історія Другої світової війни й Голокост – це колаж історій, спогадів про відважність, жорстокість, героїзм, нищість. Ці історії досі не склалися в одну картину. Якщо говорити з наукового погляду, з погляду методології, то не існує однієї, загальної виправдано-правильної версії Голокосту. Додаються нові й нові факти. Єдиним офіційно визнаним фактом є те, що Голокост був. Але ще багато чого потрібно дослідити, щоб зрозуміти, в яких формах він відбувся.

Якби ми зараз давали пораду читачам і читачкам з України, чому цю книжку варто прочитати, думаючи про український зокрема контекст, що б ми могли їм сказати?

Я дуже сподіваюсь, що цю книжку прочитає велика кількість людей. Особливо про становлення Третього райху. Про те, як з'явилися чоловічі парамілітарні угруповання, які боролися з фемінізмом, як з'явилися люди, які розказували про те, що матір-героїня – це берегиня нації. Там дуже багато співзвучних із сучасною Україною контекстів. Деякі цитати не можна було перекладати без дрижання рук, бо було відчуття, що перекладаєш мовлення Райху про тенденції, які можна спостерігати в сучасній Україні.

Для того, щоб історія припинила ходити по колу, її потрібно знати. Історія Другої світової війни, історія Голокосту – це також історія України. Для того, щоб не повторювати, не тупцювати на місці й не стрибати на граблях, потрібно раз і назавжди зрозуміти певні речі, зупинитися на цьому.

Інформація: Громадське радіо
<https://hromadske.radio/>, 15.03.2021 р.

ОСВІТНІ ПОДІЇ

ПРОТИДІЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ ЧЕРЕЗ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ

Представляємо нову мультимедійну виставку «(Не)дитячі історії».

Що робити, якщо став свідком дискримінації або приниження? Як бути, якщо таке сталося із тобою? А раптом ти сам принижуєш інших? Як молоді люди в різний час намагалися та намагаються протидіяти несправедливості щодо себе та не чинити негідно щодо інших?

Обговорити відповіді на ці запитання пропонує нова мультимедійна виставка «(Не)дитячі історії», що охоплює 12 постерів, планшети із відео та простір для рефлексій.

В основі виставки – історії дітей та молодих людей часів Другої світової війни та Голокосту, а також сучасні історії з восьми країн Європи, і з України також. Герої та героїні виставки розказують нам про різне: переслідування, дискримінацію, втечу, порятунок, загибель, участь у спротиві.

Виставка покликана створити спільний простір, де кожен може висловити власну думку та розказати свою історію, щоб разом знайти шляхи подолання упереджень та дискримінації в сучасному світі.

Виставка вже відвідала перший навчальний заклад – Вознесенський ліцей «Інсайт» (Миколаївська область), де гідями й модераторками були місцеві учениці.

Щойно стане можливим, виставка поїде до Чернівецької ЗОШ I–III ступенів № 5, адже учениці-гіді вже пройшли підготовку і з нетерпінням чекають на можливість розпочати екскурсії.

Ще шість шкіл зможуть замовити виставку упродовж 2021 року.

Зважаючи на поточні обмеження, матеріали адаптовано для умов дистанційного або змішаного навчання, тож тепер усі охочі зможуть скористатися онлайн-версією виставки.

Детальніше за посиланням:

<https://www.nochildrenstories.com>.

Виставку створено Українським центром вивчення історії Голокосту у співпраці з транснаціональним проектом «Вчимося пам'ятати» єврейської громади Дюссельдорфа та освітньою платформою Stories that Move за підтримки Федерального міністерства закордонних справ Німеччини в рамках програми посиленої співпраці Східного партнерства 2019/20 з громадянським суспільством.

Інформація Українського центру вивчення історії Голокосту

РЕГІОНАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ШОА В ОХТИРЦІ

Єврейське слово «Шоа», що означає «біда», «катастрофа», використовують для позначення дій німецьких нацистів із планомірного знищення єврейського народу. Так звана програма остаточного розв'язання єврейського питання була одним із пріоритетних завдань політики Третього рейху.

На Сумщині найбільше євреїв було знищено в Ромнах, Сумах, Глухові.

Від перших днів окупації Охтирки німецька влада провела реєстрацію євреїв і змусила носити їх на рукаві жовту пов'язку «Юде».

Ганна Яківна Бабич, охтирчанка (1915 р. н.), яка жила у пров. Красіна (нині – Марини Медведєвої), розповідала, як німці стріляли з автомата по горобцях і при цьому кричали «Юде! Юде!».

Людмила Григорівна Конєва, охтирчанка (1938 р. н.), пригадувала: «Ми з сестрою маленькі граємося на подвір'ї. Зайшов німець, питає у бабусі:

- Як звати дівчаток?
- Майя, – вказує бабуся на сестричку, – а цю Люда.
- Юда, юда, – обличчя німця налилося кров'ю.
- Та не “Юда”, а Люда, Людмила.

Що то вже моя бабуся перехвилювалася з цього приводу».

Багато євреїв з Охтирки покинули місто у 1941 р. Трудилися у чужих краях, в евакуації, створюючи міцний тил держави, як-от сім'я Лазаря Інгора.

Науковці Охтирського міського краєзнавчого музею за матеріалами «Книги скорботи України» встановили, що багато родин об'єдналися у скрутну хвилину, виїхали до Харкова, однак велике місто не стало надійним прихистком. Їх розстріляли у Дробицькому яру.

Самуїл Шнейдер (1901 р. н.). Місце народження – Охтирка. Батько – Борис. За професією – механік. Одружений. Дружина Белла (дівоче прізвище – Шифер). Розстріляний у Дробицькому яру у жовтні 1941 р.

Люба Рубштейн (дівоче прізвище – Певзнер) (1884 р. н.). Місце народження – Охтирка. Батько – Ізраїль, мати – Гіта. За професією – продавець. Заміжня. Розстріляна у Дробицькому яру у 1942 р.

Єлизавета Лосєва (1901 р. н.). Місце народження – Охтирка. Батько – Хаїм, мати – Сара. За професією – вчителька. Незаміжня. Розстріляна у Дробицькому яру у 1941 р.

Двоїра Лосєва (1910 р. н.). Місце народження – Охтирка. Батько – Хаїм, мати – Сара. За професією – економіст. Незаміжня. Розстріляна у Дробицькому яру у 1941 р.

Перша хвиля розстрілів євреїв в Охтирці припала на квітень 1941 р.

Однією з перших розстріляли єврейку Марію Лазарівну Арумянську (1917 р. н.) у грудні 1941 р. за зв'язок з підпіллям. Похована в братській могилі на території комбінату хлібопродуктів міста Охтирка.

У Центральній базі даних імен жертв Шоа знаходимо декілька прізвищ охтирських євреїв, які були розстріляні у 1941–1942 рр. у місті Охтирка: сім'я Камінських (мати Роза (1871 р. н.), доньки Паша (1917 р. н.) і Машура (1917 р. н.), та їх племінниця), сім'я Старосельських (батько Мойсей

(1891 р. н.), його дружина (1890 р. н.), доньки Сара (1921 р. н.) та Соня (1925 р. н.), сім'я Лівшиців (батько Моше, дружина Міна, донька Гіта).

Збереглися спогади Івана Григоровича Міняйла про трагічні події. В ту пору він був підлітком. Врізалося в пам'ять усе. Гонитва за євреями, на його думку, розгорнулася в Охтирці влітку 1942 р. Звозили їх з усієї округи на вулицю Некрасова у так звані «пилипкові» будинки (вони є й зараз під номерами 46 і 48), що колись належали розкуркуленому і виселеному господарю, а потім були віддані під «патронат» для бездомних дітей. Цей факт підтвердила мені і Лідія Дитятєва, яка нині мешкає у цьому будинку. Вона пригадує, що євреїв утримували в хаті, погребі. На подвір'ї, біля забору, росло дерево. Під ним поховали когось із євреїв.

Іван Григорович точно не знає, як довго євреї там перебували і чи охороняли їх. Було їх там близько 40 осіб. Чув від матері, що ходили деякі з них через городи до сусідів просити їсти. Цей факт під час зустрічі підтвердила і Наталя Павлівна Турчин (1924 р. н.). Вона пригадує, що молодь Охтирки примусово відправляли на роботу до Німеччини. Її бабуся вигадала версію, наче Наталя захворіла на тиф. Наспих обрізали довгу косу, а на воротах написали «ТИФ». Почули собачий гавкіт, у двері хтось постукав. Перелякана господиня відчинила двері і побачила змученого, худого єврея. Швидко його заховали. За декілька хвилин у хвіртку постукали поліцаї. Вони шукали зниклого єврея. Наталина бабуся добре розуміла, що могли розстріляти, однак вона не злякалася. Коли настали сутінки, врятований чоловік покинув їхнє обійстя. Усе своє життя Наталя Павлівна чекала, що прийде день їхньої зустрічі. Та він не настав.

Іван Григорович Міняйло стверджує, що розстріл євреїв відбувся у листопаді 1942 року, якраз перед церковним святом. Було тоді ще тепло. Він із матір'ю йшов до Гусинської церкви, що тільки-но почала діяти. Стежка вела вздовж вузькоколійки. Неподалік від неї перед містом побачили, що частина старого лісу і пустиря оточена мотузком із прапорцями, схожим на той, що застосовують під час полювання на вовків. Поруч походжав німець з автоматом. Окриками і жестами він наказав триматися подалі. Вимушені були обходити.

Саме в цей момент побачили, як від одинокої, обсадженої тополями хати Логвиненків (хата далеченько відбилася від крайніх вулиць міста) підганяли до лісу роздягнених людей. Вони сильно кричали, потім почулася стрілянина.

Із «патронату» до місця страти возили приречених гарбою. У передку її стояв якийсь чоловік, поганяючи коней. «Пасажири» теж їхали в гарбі стоячи, простоволосі, і перелякано голосили. В останній партії з 8–9 осіб була молода кучерява жінка з дитиною на руках.

Іван Григорович згадує, що після того дня не раз бігав із хлопцями подивитися на велику закидану яму. Пізніше там хтось поставив хрест.

Зі спогадів Людмили Андріївни Мандрики: «Моя мама, Неоніла Костянтинівна Митько, вчителька школи № 11, разом з учнями доглядали за могилою розстріляних євреїв.

Вдома ми тримали кіз. Із мамою випасали їх недалеко від місця розстрілу. Мама завжди зі сльозами на очах перепо-відала цю історію».

Петро Данилович Карпенко переповів розповідь своєї мами Єфросинії Степанівни Кириченко, охтирчанки (1907 р. н.). Євреї, якому на вигляд було років 30–45, у часо-вих попросився до туалету. Звідти він звернувся до мами Петра Даниловича: «Молодичко, спасіть мене! Закопайте мене в перегній». Та варговий приблизився і постукав авто-матом. Шансів врятувати чоловіка у мами не було.

Зі спогадів Єфросинії Степанівни Кириченко: «У лісі була викопана яма метрів 15 довжиною і шириною до 5 ме-трів. Посередині лежала дубова дошка (70-ка), на яку зга-няли євреїв і розстрілювали з кулемета».

Німці хотіли стратити і молоду чорняву дівчину, вчи-тельку. Вони зробили висновок, що вона – єврейка. За неї вступилася Марія Федорівна Фесенко, яка жила поблизу місця розстрілу по вул. Індустріальній.

Надія Іванівна Литвиненко, дочка Марії Федорівни Фе-сенко, переповідає спогади своєї мами. До їхньої хати при-йшли поліцаї із німцями і наказали матері готувати обід, бо, начебто, поруч у лісі знайдено склад із пальним і треба нагодувати полонених, які його розкопуватимуть. Наших солдатів, худих, у пошарпаному лахмітті, і справді німці змусили копати яму. Викопали вони велику яму, завширш-ки до трьох і завдовжки до восьми метрів, глибоку. А коли почали привозити гарбоу євреїв, мати зрозуміла все, та й старші діти відчували неладне. Гарба зробила кілька рейсів – 6 або 7, говорить Надія Іванівна, і кожного разу в ній було тіс-но. По скільки точно людей, не береться судити. Їй здавало-ся тоді, що не менше ніж двадцять щоразу прибувало до їх-ньої оселі. А ще вона запевняє, що біда ця трапилася влітку.

Привезених набивали в хату, яка була досить просто-рою. А коли показалася з міста гарба з останніми бранця-ми, поліцаї й німці з узлісся замахали руками візників, щоб прямував відразу до них. Євреї, що були в гарбі, як і ті, яких доставили раніше, мабуть, були обурені обіцянками, що перевозять усіх в інше місце. Тепер же усвідомили, що їх чекає, і зчинили неймовірний гвалт.

Бідолашним євреям нічого не допомогло. Спочатку розстрілювали матерів, потім дітей, а далі всіх, не розбира-ючи. Коли дійшла черга до немовляти, нацист настромив його на штик і кинув на дно ями.

Не помилували і відомого на той час лікаря Халфіна, хоча він лікував зуби і німцям. Його закатували останнім. Марія Федорівна бачила все те, ні жива, ні мертва, вигляда-ючи з-за паркану.

Підтвердження цьому знаходимо і у витязі з документа, «Акта о злодеяниях и зверствах немецких оккупантов в го-роде Ахтырка» (Охтирський районний архів, фонд 57, опис 1, аркуш 97, оригінал): «Немецкие варвары, после зверских издевательств, расстреляли 32 человека евреев, которые были зарыты на 4-ой сотне, среди них высококвал-ифицированный врач Халфин и маленький 4-х месяч-ный ребенок».

Юрій Григорович Федоров, уродженець міста Охтирка (нині мешкає у Сумах), під час зустрічі поділився зі мною таким спогадом: «До войны 1941 года в Ахтырской поли-клинике работал чудесный врач-стоматолог – Халфин (по национальности еврей).

Как жаль, что Халфин не ушел в тыл, остался жить в оккупированной немцами Ахтырке, и был как еврей аресто-ван немцами.

Народ пошел в немецкую комендатуру просить, чтобы немцы выпустили Халфина, т. к. некому лечить страдаю-щих болью людей.

Немцы выпустили Халфина, и он некоторое время стал снова работать в поликлинике.

Но нацистские предрассудки у гестаповцев были слиш-ком велики, и потому Халфина снова арестовали и, спустя некоторое время, расстреляли».

Головний лікар дитячого відділення ЦРЛ Ганна Моїсе-вівна Мучник розповіла історію, свідком якої стала санітар-ка дитячого відділення лікарні, Параскева (Паша) Степа-нівна Дригалло: «Девочка еврейская как-то улицей бежала и кинулась ко мне: “Спасите!”. Фашисты потом прискочи-ли: “Юд где? Юд”. А она уже в схове надежном, Роза моя...».

Врятувала цю дівчинку Параскева Степанівна. Листува-лася з нею протягом багатьох років.

Про розстріл євреїв розповідала Наталя Микитівна Шрамко (1910 р. н.) своїй дочці Євдокії Іванівні Катерин-чук (1944 р. н.), які в той час проживали на хуторі Гай-Шевченка (нині – околиця міста Охтирка).

По сусідству з ними жив поліцаї Сталинський. Після розстрілу євреїв, вони з дружиною змінили свій одяг. По-ліцаї став одягатися у довге пальто з розкішним хутряним коміром, а дружина носила парчеву спідницю та вовняну кофтину. Між сусідами пройшла розмова, що цей одяг із розстріляних євреїв. Наталя Микитівна була настільки роз-гнівана на сусідку, що при зустрічі не боялася їй сказати: «Зніми з себе кров єврейську!». Сусіди між собою говори-ли, що у них вдома зберігалися золоті каблучки і золоті зубні коронки.

На жаль, не оминуло горе наше місто ні трагічною до-лею розстріляних євреїв, ні моральною стороною поведін-ки нацистів, охтирських поліцаїв і старост.

Кривоколіско Людмила Йосипівна (1936 р. н.), меш-канка села Грунь Охтирського району, пригадувала події війни:

«22 червня 1941 року до нас зійшлася вся рідня, щоб від-значити мій день народження. Тільки запросили гостей до столу, оголосили, що почалася війна.

22 березня 1942 року мені запам'ятовся страшенним гуркотом. З літака бомбили село, загорілася наша хата. Но-чувати було ніде. Жили в погребі, на снізі.

Територіально село Грунь межує через ярк із селом Ри-бальським. Моя мама працювала на пошті. У справах по роботі їй треба було йти в Рубани. Ми йдемо пішки, через сріблястий ліс, а по снігу багато крові: “Дитино, та це ж партизанів стріляли”».

Людмила Йосипівна розповіла і про розстріл євреїв. Щоправда, прізвищ вона не називала.

Науковці музею за матеріалами «Книги скорботи Укра-їни» встановили такі прізвища:

Білявська Раїса Ізраїлівна, с. Грунь, єврейка, колгоспни-ця. Розстріляна гітлерівцями 19 січня 1942 року. Похована на сільському кладовищі.

Білявський Мордух Ізраїлович, с. Грунь, єврей, колгосп-ник. Розстріляний гітлерівцями 19 січня 1942 року. Похова-ний на сільському кладовищі.

Махлін Сіма Павлівна, с. Грунь, єврейка, колгоспниця. Розстріляна гітлерівцями 19 січня 1942 року. Похована на сільському кладовищі.

Чернявська Софія Аврамівна, 1882 р. н., с. Грунь, єврей-ка. Розстріляна гітлерівцями 19 січня 1942 року. Похована на сільському кладовищі.

Чи відходять трагедії у минуле? Так... Але ніколи – на-
завжди.

Саме для того, щоб ніколи більше не сталися подібні
трагедії, необхідно вивчати і широко роз'яснювати історію
Голокосту.

Міжетнічні конфлікти, які, на жаль, існують і сьогодні-
ні, доводять, що людському співтовариству бракує толе-
рантності. Тому уроки Голокосту залишаються актуаль-
ними.

«КОЛИ БІЛЬ ЗДОБУВСЯ НА СЛОВО»:

ТЕМА ГОЛОКОСТУ У ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИЦІ ІДИ ФІНК

У Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту, який
відзначають щорічно 27 січня, особливу увагу звернемо на
творчість письменниці Іди Фінк (Ландау). Ще один важли-
вий привід – це 100-річчя з дня її народження.

Іда Фінк народилася 1 листопада 1921 р. у Збаражі та
зростала у сім'ї, свідомій свого єврейського походження¹.

Іда Фінк

Іда Фінк в одному з інтерв'ю розповідала про своє без-
турботне дитинство. Вона згадувала, що на той час у Зба-
ражі була велика група трудової інтелігенції. У місті жили
поляки, євреї та українці. Її батько Людвік Ландау був ліка-
рем, мати, з природничою освітою, вчителювала у тутеш-
ній гімназії ім. Генрика Сенкевича, де пізніше навчалась
майбутня письменниця².

Як зазначає Іда Фінк, мати проявляла надзвичайну тур-
боту про інтелектуальний розвиток власних дітей, у домі
було багато книжок. Із юних років Іда багато читала. До-
сить близькими для неї була музика і література, що мали
продовження у подальшому житті Іди Ландау. Після екза-
менів на атестат зрілості дівчина віддала перевагу музич-
ній освіті. Вивчала музику у Консерваторії Польського Му-
зичного Товариства у Львові. Прийшла війна, а, отже, кон-
серваторію Іда Ландау не закінчила.

Після вибуху війни Іда з великими труднощами повер-
нулася додому, Збараж уже був під окупацією. Нацисти
встигли спалити синагогу і здійснити серію перших
убивств. Незадовго після повернення Іди додому відбулася

Спільно з кандидатами історичних наук, доцентами ка-
федри українознавства, культурології та історії науки На-
ціонального технічного університету «Харківський полі-
технічний інститут» Євгенією Костянтинівною Шишкіною
і Світланою Степанівною Телухою, починаючи з 2020 року
і до сьогодні, беру участь у науковому проєкті «Голоси.
Свідчення про Голокост в Україні».

Людмила Міценко, директорка комунального закладу
«Охтирський міський краєзнавчий музей»

так звана дика акція, досі мало вивчена, жертвами якої ста-
ли близько 70 чоловіків, місцевих євреїв, розстріляних у
Луб'янецькому лісі, неподалік Збаража.

Іда Фінк розповідала, що це була перша така операція у
Збаражі. До створення гетто у 1942 р. відбулося ще три або
чотири схожі акції. Іда Фінк говорила, що лише випадково
їм вдалося залишитися живими. 1942 року сім'я Іди була
змушена покинути будинок і перебраться до гетто, яке
було відкритим, але переповненим, оскільки сюди привез-
ли євреїв з усіх околиць Збаража.

У той період родина Ландау шукала шляхів порятунку.
Вони залишилися втрьох: Іда з сестрою Ельжбетою та бать-
ко, мама вже померла від раку. Завдяки турботі батька се-
страм вдалося отримати підроблені документи (метрики
та «іменний виклик» на роботи до Німеччини), тим-то піз-
ньої осені вони виїхали зі Збаража. Людвік Ландау перехо-
вувався у своєї колишньої пацієнтки.

Після втечі зі збараського гетто Іда разом із сестрою за-
писалися на роботи до Німеччини, звідки – під загрозою
доносу – втекли і переховувалися до кінця війни³.

Доктор Людвік Ландау із хвилиною репатріації 1945 року
потрапив до Клодзька (місто в Південно-Західній Польщі).
Іда та її сестра Ельжбета згодом знайшли свого батька. Він,
як і його доньки, втік із гетто, а тоді переховувався у селах у
околицях родинного Збаража, зокрема у Кретівцях⁴.

У 1957 році Іда Фінк уже разом із чоловіком та донькою
репатріювалась до Ізраїлю. Тут вона багато років працюва-
ла в меморіалі Яд Вашем, записуючи розповіді тих, хто пере-
жив Катастрофу⁵.

Іда Фінк записувала свої історії, а також історії тих, хто
вижив, і свідків. Не описувала емоцій, проте вони самі
з'являються. Її роман та оповідання не вдається читати по-
іншому. Вона-бо писала про людей, врятованих часто до
наступного разу, людей, померлих ще за життя⁶.

Писати Іда Фінк почала пізно, коли, як вона говорила,
більш здобувся на слово⁷. Дебютувала як письменниця лише
у віці близько 60 років. Потрібні були роки, щоб перео-
смыслити спогади, змиритися із травмою Голокосту.

Творчість Іди Фінк відзначено літературними преміями
кількох країн – премією імені Анни Франк 1985 року (Ні-
дерланди), меморіалу Яд Вашем 1995 року (Ізраїль), поль-

³ Там же.

⁴ Mariola Kowalcze. Zbarażanie w Kłodzku - wystawa bez
kólek. *Gazeta Prowincjalna*. 2015. Nr. 8 (1077). Sierpień.

⁵ Фінк Ида. Рассказы / перевод и предисловие Жанны Дол-
гополовой. URL: [http://berkovich-zametki.com/2008/Zametki/
Nomer5/Dolgopolova1.php](http://berkovich-zametki.com/2008/Zametki/Nomer5/Dolgopolova1.php).

⁶ Mariola Kowalcze. Zbarażanie w Kłodzku - wystawa bez
kólek.

⁷ Фінк Ида. Рассказы.

¹ Hanna Krall dla „Gazety Wyborczej” Joanna Szczęśna, Tadeusz
Sobolewski. *Zmarła pisarka Ida Fink*. URL: [http://wyborcza.pl/
1,75475,10366278,Zmarla_pisarka_Ida_Fink.html#ixzz3ulzKXLTs](http://wyborcza.pl/1,75475,10366278,Zmarla_pisarka_Ida_Fink.html#ixzz3ulzKXLTs).

² Шрам памяти. Беседа с Идой Финк. («Новая Польша». 2008.
№ 4 (96). С. 44-53). URL: [http://a-pesni.org/zona/totalitar/chram.
htm](http://a-pesni.org/zona/totalitar/chram.htm).

Zbaraż. Widok ogólny

м. Збараж. Загальний вигляд, початок XX століття

ського ПЕН-Клубу 2003 року і премією Пінхаса Сапіра у 2007 році. Останньою нагороджують найкращих ізраїльських письменників, які пишуть івритом, однак Іді Фінк вручили її вперше як ізраїльському автору, який писав мовою діаспори – польською. Її твори перекладено англійською, французькою, івритом, німецькою, данською, норвезькою, італійською, російською та іншими мовами, а у березні 2017 року нарешті вийшов роман Іди Фінк «Подорож» українською мовою.

Іда Фінк померла 27 вересня 2011 року у Тель-Авіві, в ніч із понеділка на вівторок після довгої і страшної хвороби, яка відібрала у неї пам'ять, залишивши неспокій, смуток та біль¹.

Уся творча спадщина письменниці Іди Фінк умістилася у двох книжках – автобіографічному романі «Подорож» та збірці оповідань «Сад відпливає».

Роман «Подорож» у перекладі Наталки Римської українською побачив світ у березні 2017 року, у «Видавництві Старого Лева». Поява цієї книги поставила чимало питань, відповіді на які доводиться шукати і досі. Це книжка автобіографічна, розповідає про долю конкретної єврейської родини – Ландау, яка мешкала у невеликому галицькому містечку Збараж. Роман наповнений іменами, прізвищами та місцями, тісно пов'язаними з подіями, що мали місце 80 років тому.

Збірку оповідань Іди Фінк вже перекладено українською й невдовзі буде надруковано. Серед оповідань є чимало таких, де письменниця розповідає про власну роди-

¹ Hanna Krall dla "Gazety Wyborczej".

ну, рідне місто, події, які довелося пережити під час нацистської окупації Збаража. У них також згадано конкретні імена та події.

Про велику трагедію Голокосту у маленькому містечку Збараж нині майже нічого не нагадує. Це спричинено десятиліттями забуття та непам'яті, ненавмисним та свідомим затиранням єврейських слідів, нищенням пам'яток єврейської спадщини, занедбанням пам'яті про єврейське населення міста. Однак творчість Іди Фінк дає можливість, певною мірою, відновити пам'ять про тих людей і події, розповісти про них сучасним мешканцям Збаража.

Як відомо, увесь творчий доробок Іди Фінк стосується теми Голокосту. Нею пронизані і роман, і оповідання. Письменниця пише про різні міста, про різні події та людей, які склали трагічну мозаїку її долі та долі багатьох інших, хто пережив (або ні) цю Катастрофу. Однак у цій публікації хотілося б торкнутися місць, подій і людей, пов'язаних зі Збаражем, рідним містом письменниці.

Буквально з перших сторінок роману «Подорож» Іда Фінк розповідає, як виглядало гетто у Збаражі. Тут ми дізнаємося, що та частина Збаража, де розміщувалося єврейське гетто, була найбіднішою, а вузькі стрімкі вулички вимощені бруківкою. «Стою при вікні. Переді мною порожнє гетто, вулички звивисті, кам'янисті, як висохле дно гірських струмків, криві пеньки бруківки, одноповерхові хати, побілені вапном, віконця маленькі, геть над землею. Більшість будиночків опломбовано, двері забито на аминь. За дротом, що оточував гетто, піднімаються пагорки міського смітника, а ще далі стоять річкові заплави, порослі очеретом... У тій найубогішій дільниці містечка колись гарячково пульсувало життя, за квадратними вікнами туркотіли машини швачок і мереживниць, стукали молотки шевців і столярів. По колишніх мешканцях не залишилось і сліду. Пішли вони – як тоді це називали – ще ранньою весною, під час першої акції, і упродовж багатьох місяців хати стояли тут порожні. З настанням осені людські руки підняли перекинуті столи та крісла, забрали з підлоги постіль, що там лежала, на короткий час надаючи останній хвилині тих, котрі пішли навесні, застиглих у сплюндрованих помешканнях, подальшого тривання». «У дні виїзду ми довго простоювали перед люстерком. Невеликих розмірів, завішене на віконній клямці, воно відбивало обличчя у трояндах і листі на тлі краєвиду гетто. Троянди цвіли на дахах порожніх будинків, у вузьких вимерлих вуличках зеленіли гілки»¹. В оповіданні² «Свиня» Іда Фінк також пише про гетто у Збаражі: «“Район” зменшився до кількох домів, де ще жили, в інших домах двері були опечатані, а через вікно виднілися постільна білизна, каструлі та одяг, розкидані по підлозі»³.

Про те, як виглядало гетто у Збаражі, збереглося дуже мало інформації. Суперечливими були також відомості стосовно дати його створення у містечку. Тепер уже достеменно відомо, що гетто у Збаражі відкрили 10 листопада 1942 року⁴. Зі спогадів Фані Шраге, вцілілої єврейки зі Збаража, можна дізнатися, що гетто охоплювало Садки (тепер – вулиця Січових Стрільців), вулицю Берка Йоселевича (сучасна – Шолом Алейхема) та поперечну вулицю (те-

пер – вулиця Антона Чехова). Жоден єврей не міг вийти з нього без дозволу. Уся «територія» була оточена високим дерев'яним парканом із колючим дротом угорі. Брами пильнували німець, українська та єврейська поліція⁵.

Інше місце, тісно пов'язане з трагічними подіями у Збаражі під час нацистської окупації, – це приміщення лазні, яке збереглося до сьогодні. Ця споруда фігурує у спогадах тих місцевих євреїв, котрі вціліли під час Голокосту. Марек Шмаюк згадує, що чиновники юденрату і орднунгсдінст⁶ (на чолі з мр. Стернбергом) вночі витягували людей із ліжок і, попри протести та крики, замикали у лазні⁷. Рузя Метцгер зазначає у своїх спогадах, що її з мамою та молодшою сестрою пригнали до лазні, там наказали роздягнутися, знятий одяг жбурнули до лазні, а у вже голих стріляли і кинули до великої ями⁸. Як тепер відомо, приміщення лазні також слугувало як пункт збору людей, перед відправленням до табору смерті у Белжеці. Про це згадує Фаня Шраге, яка пише, що перед тим, як вислати до Белжеця, зібраних людей запровадили до лазні і там страшенно били⁹. В оповіданні «Божевільний» Іда Фінк пише про третю акцію у Збаражі від імені чоловіка, який уцілів: «Коли машини в'їхали на площу перед лазнею, я присів у куточку поміж двома будинками, і мітла мене загородила... На першій машині стояли мої діти, три мої дівчинки...»¹⁰. В іншому оповіданні Іда Фінк так пише про цю будівлю та її «призначення» під час «акцій», що відбувалися у Збаражі: «Простір між першою та другою акціями був величезним. З дерев облетіло листя, сніг падав пластівцями, і скрес лід на річці, котра ліниво несла свої води через місто і розливалася поблизу міської лазні, яка перетворилася у ніч другої акції – вперше та не востаннє, – в комору, де перед подальшим транспортуванням складували людський врожай»¹¹.

У романі «Подорож» та у багатьох оповіданнях Іди Фінк натрапляємо на згадки про «транспорти» до табору смерті у Белжеці. Роберт Кувалек у своїй монографії подає інформацію про чотири транспорти, у яких разом із євреями з різних міст та містечок були вивезені також євреї зі Збаража. Ці депортації відбулися 31 серпня, 30 вересня, 21 жовтня і 10 листопада 1942 року¹².

«Донедавна ніхто з нас не знав, що відлуння залізничної станції з відстані трьох кілометрів чути в містечку так виразно, бо всі потяги зазвичай приїжджали і від'їжджали за дня. Це новий час приніс зі собою нічні від'їзди, не передбачені жодним розкладом руху, а нічна тиша визволила оті свисти і приглушений, немовби підземний, стукіт коліс»¹³. Уже на перших сторінках роману Іда Фінк пише про потяги, які везли місцевих євреїв на смерть. У оповіданні «Жан Крістоф» авторка говорить: «Всі ми знали, що кожна хвилина наближає нас до гуркоту поїзда і що ми ось-ось почуємо смерть, що їде по рейсах»¹⁴. І, наостанок, ще один

⁵ Relacja Fani Shrage, AŻIH, sygn. 301/2177, s. 1-2.

⁶ Служба охорони порядку.

⁷ Relacja Mareka Szmajuka, sygn. 301/2571, s. 4. Ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego im. E. Ringelbluma.

⁸ Relacja Rózi Metzger, sygn. 301/2741, s. 1. Ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego im. E. Ringelbluma.

⁹ Relacja Fani Shrage, sygn. 301/2177, s. 2. Ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego im. E. Ringelbluma.

¹⁰ Wariat. Ida Fink. *Odpywający ogród*. Warszawa, 2002. S. 67, 68.

¹¹ Drugi skrawek czasu. Ida Fink. *Odpywający ogród*. S. 75.

¹² Кувалек Роберт. Табір смерті у Белжеці / пер. з польської О. Колесник. Київ: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2018. С. 252, 255, 256, 258.

¹³ Фінк Іда. *Подорож*. С. 11.

¹⁴ Jan Krzysztof. Ida Fink. *Odpywający ogród*. S. 63.

¹ Фінк Іда. *Подорож* / переклад з польської Наталки Римської. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. С. 21-22, 23.

² Тут і далі переклади уривків оповідань із польської – Тетяни Федорів.

³ Swinia. Ida Fink. *Odpywający ogród*. Warszawa, 2002. S. 120.

⁴ Bogdan Musiał. *Kto dopomůže Żydowi*. Poznań, 2019. S. 308.

уривок про табір смерті у Белжеці зі згаданого оповідання Іди Фінк: «Наступного дня просочились перші чутки. Вони походили від польських залізничників – говорили про поїзд, який складається з товарних вагонів, побілених гашеним вапном, і згадували населений пункт: Белжець. Ми ніколи раніше про нього не чули»¹.

У романі та оповіданнях Іди Фінк є також інформація про «акції», які мали місце у Збаражі під час нацистської окупації. Вже згаданий Марек Шмаюк у спогадах говорить про шість «акцій» зі знищення єврейського населення міста. Іда Фінк найбільше уваги приділяє двом із них.

Першій акції, яка відбулася у Збаражі 6 вересня 1941 року і згодом отримала свою назву «дика», Іда Фінк присвячує ціле оповідання. Це не дивно, адже у цій акції загинув її двоюрідний брат Давід Гіршгорн, і все, що того дня трапилося у місті, Іда разом з молодшою сестрою Ельжбетою бачила на власні очі.

«Першу акцію – цей уривок часу, про який хочу розповісти, – ми також назвали облавою, хоча ніхто нікого не ловив і кожен із нас пішов, нехай і не з власної волі, а за наказом, у той погідний і чистий ранок на ринкову площу невеликого містечка... Спочатку ми дізналися, що жінок відправили додому, і наказали залишитися тільки чоловікам...»². З-поміж чоловіків, яких того трагічного дня зібрали на площі, було відібрано близько 70 осіб, як писав у спогадах Марек Шмаюк, «цвіт збаразької інтелігенції», і вивезено у невідомому напрямку. Серед них був і Давід Гіршгорн, який сказав, що він за професією вчитель, й у такий спосіб вирішив свою долю. У цій першій акції загинули також рабин Збаража Гілель Шпербер і голова єврейської громади міста Копель Федер.

«Усе відбулося у згаданому у плітках лісі, розлогому, немолодому, за вісім кілометрів від міста, через годину після того, як автівки покинули ринкову площу. Сама екзекуція була короткою, більше часу зайняло попереднє копання могили.

З першим пострілом наш кузен Давід, повний, округлий, нездібний до гімнастики і спорту, видряпався на дерево, обняв стовбур, як дитина маму, і так загинув»³.

Могили у Луб'янецькому лісі виявили у 1944 році. На сьогодні це масове захоронення ніяк не означене. Тут, як і 80 років тому, росте розлогий ліс, а тому відшукати могилу нині майже неможливо.

Ще одна подія, яка дістала відображення у романі та кількох оповіданнях Іди Фінк, – це вивезення людей похилого віку та немічних. Відомо, що така депортація мала місце у Збаражі 31 серпня 1942 р. Про неї у спогадах згадують Марек Шмаюк та Якуб Літнер. Це був перший транспорт зі Збаража до табору смерті у Белжеці, про який знаходимо інформацію у вже згаданій монографії Роберта Кувалека.

Однак та акція, про яку пише у своїх творах Іда Фінк, відбувалася ранньою весною. У романі «Подорож» читаємо такий уривок: «Ми стояли серед голосного булькотіння високої води – бо саме тієї ночі на річці скресла крига – й у мокрих від лежання пальтах... Тоді нас раптом заскочив свист. Ми вислухали його мовчки, він слабшав, затихав, а разом із ним слабшало і затихало дудніння землі. Коли знову повернулася тиша, було вже відомо, що потяг набрав

швидкість і в'їхав у ліс. Тієї ночі забрали старих, хворих і калік»⁴.

В оповіданні «Тітіна» Іда Фінк так описує цю акцію: «На іншому кінці міста, біля залізничної станції, загуділи мотори. Вони під'їдуть до лазні і там чекатимуть. Скільки машин? Шість? П'ять? Скільки прізвищ було у списку? Старі, каліки, божевільні... Скільки їм потрібно людей? Вантаження завершилися, площа порожня, сніг притоптаний. Біля машин есесівці, трохи збоку група поліцаїв з лисуватим чоловіком, їхнім комендантом»⁵. А в оповіданні «Другий відрізок часу» Іда Фінк змальовує трагічний образ жінки-жебракки: «...старече обличчя Перлі-рибалки, відомої міської божевільної, яка на зібрані жебракуванням кошти купувала рибу і випускала її у став. Ніхто ніколи не чув її голосу, вона мовчала як риба. Але тепер кричала. Голосно кричала, що не хоче іти на розстріл, вона чітко вимовляла це слово, з правильною дикцією, обидва склади. В останній момент до неї повернулися розум і мова»⁶. Такими словами й образами описує письменниця акцію, коли з міста, на неминучу смерть, були вивезені найбільш беззахисні люди, які не чинили опору.

Особливу увагу ще звернемо на героїв, яких зустрічаємо у романі та оповіданнях Іди Фінк. Російська перекладачка Жанна Долгополова у передмові до перекладів кількох оповідань письменниці зазначала, що у героїв цих розповідей немає нічого героїчного – студенти, люди простих професій, маленькі діти, батьки... запальні і стримані, спритні і скромні, метушливі і зібрані...⁷

Зауважимо, що чимало тих, про кого розповідає Іда Фінк, – її близькі родичі.

Фото з родинного архіву Мірі Наглер – доньки Іди Фінк. Сидять у першому ряду (зліва направо): неідентифікована дівчинка та Ельжбета (Ельза) Ландау. Сидять у другому ряду (зліва направо): неідентифікована молода жінка, Хаскель Ландау, Бася Брейне Ландау (Ронігер), Людвік Ландау. Стоять у третьому ряду (зліва направо): Регіна Ландау, Мендек Берглас, Аурелія Берглас (Ландау) та Іда Ландау

У «Подорожі», зокрема, йдеться про батька Іди та Ельжбети – Людвіка Ландау. Його постаті присвячено чимало місця у романі. Він, як і його доньки, вцілів у Голокості.

¹ Drugi skrawek czasu. Ida Fink. *Odpywający ogród*. S. 80.

² Skrawek czasu. Ida Fink. *Odpywający ogród*. S. 11.

³ Ibid. S. 18.

⁴ Фінк Іда. Подорож. С. 11.

⁵ Titina. Ida Fink. *Odpywający ogród*. S. 27.

⁶ Drugi skrawek czasu. Ida Fink. *Odpywający ogród*. S. 79.

⁷ Фінк Ида. Рассказы.

Людвік Ландау з доньками Ідою та Ельжбетою.

Джерело: Ida Fink "Podróż", Warszawa, Wydawnictwo: W.A.B.

Людвіка Ландау 11 місяців перехувала у своїй садибі селянка Агнешка Мазуркевич, у селі Кретівці, поблизу Збаража. Матір Іди та Ельжбети – Францішка (Штейн) Ландау – померла від раку 1942 року у Збаражі. Рідна тітка Сабіна (Ландау) Зейдман та її донька Берта – загинули у Збаражі 1942 року. Двоюридний брат Натан Гіршгорн був схоплений у Збаражі і загинув 1943 року у таборі «Янівська» у Львові. У романі коротко згадується тітка Стефанія Штейн, натомість є окреме оповідання «Євгенія. Записки до життєпису», де Іда багато про неї розповідає. Стефанія загинула у Збаражі, під час ліквідації гетто у червні 1943 року. В оповіданнях письменниця розповідає також про інших своїх близьких людей. Про двоюрідного брата Давіда Гіршгорна, який загинув у першій «дикій» акції;

про рідну сестру Ельжбету, якій присвячене оповідання «Поріг» і яка супроводжувала Іду впродовж усієї подорожі: з моменту втечі з гетто у Збаражі і до часу повернення до батька у Клодзьку, після війни, а також про тітку Юлію Гіршгорн, яка втратила у часі Шоа двох своїх синів, а чоловік Шимон помер від тифу у 1944 році.

У своїх творах Іда Фінк пише про Голокост і використовує конкретні історії конкретних людей. Кожне її оповідання, розділ роману наповнені людьми і подіями. І, як тепер можемо зрозуміти, письменниця розповіла про ті події, свідком яких була, про людей, яких добре знала або з якими була у родинних стосунках. Більшість із них письменниця втратила під час Катастрофи. Список міст, місць, подій та людей можна продовжувати. Важливо розуміти, що творчість Іди Фінк – це реальна подорож у той час, коли невеличке містечко Збараж переживало величезну трагедію Голокосту.

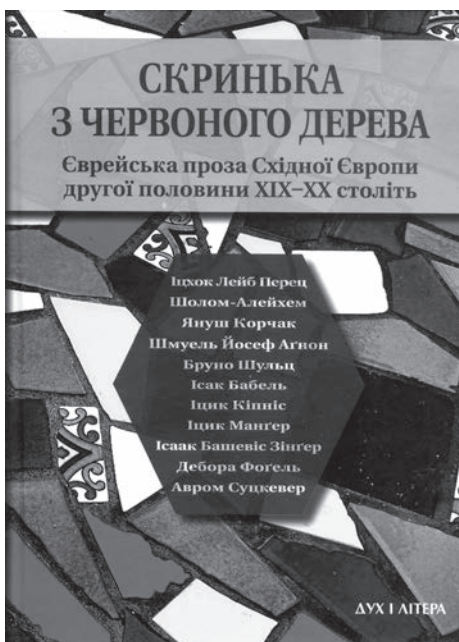
Іда Фінк кожній із цих подій надає людського обличчя, розповідаючи про долю тієї чи тієї людини, яка загинула або вціліла до наступного разу, до наступної акції. Важливою рисою і роману, і оповідань Іди Фінк є те, що авторка не оцінює своїх персонажів, а залишає це читачеві. Поєднання творчого доробку письменниці з різноманітними джерелами та фактами дасть змогу скласти більш цілісну картину різних подій. Можливо, у такий спосіб вдасться знайти відповіді на складні запитання про трагедію Голокосту у місті Збаражі, зрозуміти та усвідомити трагічні уроки нашого минулого, а також відновити пам'ять про усіх загиблих у ті страшні часи.

Висловлюю подяку за допомогу у підготовці статті – Ірині Небесній та Наталці Римській.

*Тетяна Федорів, незалежна дослідниця,
м. Збараж, Тернопільська область*

*Вперше надруковано на сайті громадської правозахисної організації
«Гельсінська ініціатива-XXI», 26.01.2021*

НОВИНИ БІБЛІОТЕКИ ЦЕНТРУ

Скринька з червоного дерева: Єврейська проза Східної Європи другої половини XIX–XX століть / пер. з іврит, їдишу, польської, російської; упоряд.: Л. Фінберг, О. Уралова; вступ. слово: А. Пучков. – Київ: Дух і Літера, 2020. – 528 с.

Видання містить переклади творів одинадцятих єврейських письменників Східної Європи другої половини XIX–XX століть: Іцхока Лейб Переца, Шолом-Алейхема, Януша Корчака, Шмуеля Йосефа Агнона, Бруно Шульца, Ісака Бабеля, Іцика Кіпніса, Іцика Мангера, Ісаака Башевіса Зінгера, Дебора Фогель, Аврома Суцкевера. Єврейська проза презентована у книжці у більш-менш архітектонічному розмаїтті її видових, жанрових і стилістичних принад: від традиційно повчальної сюжеттики, забарвленої притчовою стилістикою письма, до зразків європейської літератури «потому свідомості», базованої на пишній метафоричній, алітераціях, що пов'язують історію із сучасністю, старе з новим, підривають спокій усталених тем і владно ведуть людину до самої себе – туди, де найцікавіше.

Більшість перекладів виконано спеціально для цього видання.

Єврейські адреси України. Путівник/упор. Маргарита Єгорченко, за участі Ірини Берлянд та Ігоря Винокурова. – Київ: Дух і Літера, 2020. – 656 с.

Цей путівник розповідає про локації в містах і селах України, що пов'язані з історією та культурою українського єврейства. Видання побудовано за географічним принципом – окремий розділ для кожної області. Оскільки історія єврейських громад в Україні була різною, неоднорідними будуть і розділи путівника.

Ілюстрований матеріал дає змогу побачити як культурні пам'ятки, що існують дотепер, так і фотографії тих об'єктів, які не збереглися. Особливу увагу приділено персоналіям – єврейським письменникам, діячам культури, громадським лідерам, меценатам, релігійним діячам і праведникам.

Путівник особливо стане у пригоді туристам, які цікавляться єврейською історією країни.

ПАУЛЬ ЦЕЛАН. РЕФЕРЕНЦІЇ

Петро Рихло

ДУХ І ЛІТЕРА

Кіяновська Маріанна. Бабин Яр. Голосами. – Київ: Дух і Літера, 2017. – 112 с.

Вірші Маріанни Кіяновської присвячені пам'яті Бабиного Яру. Авторка – поетка, перекладачка, літературознавиця, членкиня Асоціації українських письменників та Національної Спілки письменників України.

У книжці використано ескізи Ади Рибачук та Володимира Мельниченка для проєкту пам'ятника жертвам Бабиного Яру, роботу художника Зіновія Толкачова «Талеско-тен», серії «Майданек» (1944 р.), а також фотографію Дмитра Пейсахова з циклу «Бабин Яр».

Рихло Петро. Пауль Целан. Референції. Наукові студії, статті, есеї. – Київ: Дух і Літера, 2020. – 464 с. (Серія «Постаті культури»).

Книжка містить статті та есеї про творчість видатного німецькомовного поета ХХ століття, уродженця Чернівців Пауля Целана, у яких простежується його буковинське коріння, досліджуються маловідомі сторінки біографії, зв'язки зі слов'янським та єврейським світом, особисті й творчі контакти з такими авторами, як Альфред Маргул-Шпербер, Інгеборг Бахман, Бертольт Брехт, а також роль і значення в його творчості музики. Книжка виходить до 100-річчя від дня народження та 50-річчя від дня смерті поета. Видання розраховане на літературознавців, філософів, культурологів та всіх, хто цікавиться закономірностями розвитку німецької лірики минулого століття.

ОГОЛОШЕННЯ

Літня школа зі студій Голокосту
5–12 липня 2021 р.

Центр перспективних досліджень Голокосту імені Джека, Джозефа і Мортона Менделів Меморіального музею Голокосту США у співпраці з Київським національним університетом імені Тараса Шевченка та Українським центром вивчення історії Голокосту оголошують про проведення онлайн-програми для осіб, зацікавлених у дослідженні та викладанні університетських курсів з єврейської історії та студій Голокосту в Україні.

У рамках програми обговорюватимуться різноманітні теми, пов'язані з подіями Другої світової війни та історією Голокосту в Україні: колаборація, порятунок, стратегії виживання, щоденне життя євреїв в окупації, гендер, травма та її вияви у післявоєнних свідченнях, літературних творах, поезії, Голокост та геноцид ромів тощо. Щоденні сесії триватимуть не більше ніж три години, включно з перервою, і складатимуться із презентацій провідних експертів Голокосту та їх обговорення. В рамках програми також обговорюватимуться джерела, навчальні програми та методи викладання курсів.

Через пандемію коронавірусу цьогорічна програма проходитиме на платформі ZOOM.

До участі запрошуємо університетських викладачів (асистентів і доцентів), дослідників (аспірантів і магістрів), які працюють або навчаються в університетах України (IV рівень акредитації). До розгляду прийматимуться подання від тих, хто планує займатися науковою роботою або вже професійно досліджує єврейську історію та історію Голокосту, а також від тих осіб, у кого інші наукові інтереси, але вони зацікавлені у розробленні та викладанні відповідних університетських курсів.

Літня школа зі студій Голокосту в Україні є міждисциплінарною програмою. Заявки розглядатимуть від осіб, які працюють у гуманітарних дисциплінах, таких як антропологія, археологія, історія мистецтва, географія, історія, кінознавство, юдаїка, правознавство, література, філософія, політологія, релігієзнавство, соціологія тощо.

Прохання надсилати заявки до **31 травня** на електронну адресу nlazar@ushmm.org (Наталя Лазар, програмна менеджерка Ініціативи з вивчення спільної українсько-єврейської історії та історії Голокосту в Україні). З додатковими запитаннями звертайтеся за зазначеною електронною адресою. Про результати конкурсного відбору учасникам буде повідомлено до **10 червня**.

Заявка має складатися із таких документів:

1. CV (дві сторінки). Будь ласка, обов'язково зазначте освіту, науковий ступінь, тему дослідження, місце роботи, перелік курсів, які викладаєте, список публікацій (за наявності). Також додайте контакти принаймні двох колег, які за потреби можуть надати Вам рекомендації.

2. Мотиваційний лист, в якому обґрунтуйте Ваші дослідницькі та викладацькі інтереси, та поясніть, як участь у програмі допоможе у Вашій професійній діяльності (не більше ніж дві сторінки).

Після завершення тижневого курсу учасники програми отримають сертифікати.

Робочими мовами школи є англійська та українська.

Проведення програми буде можливим завдяки сприянню та підтримці Меморіальної Ініціативи з вивчення українських євреїв імені Петра та Башеви Польських.

АНОНС НАСТУПНОГО НОМЕРА

1. XXI Всеукраїнський конкурс учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» ім. І. Б. Медвинського, 2020/2021 навчальний рік.
2. Нові видання Центру.
3. Новини бібліотеки Центру.
4. Методичні розробки.
5. Оголошення.

Адреса редакції:
Український центр вивчення історії Голокосту
вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
01011, Київ-11, Україна
Тел./факс: +38 (044) 285-90-30
www.holocaust.kiev.ua
e-mail: uhcenter@holocaust.kiev.ua

Редакційна колегія:
Любов Кременець
Анатолій Подольський
Олена Пазюк

Дизайн, комп'ютерна верстка:
Марина Кулікова

Видруковано:
ФОП Козлов О. М.
м. Київ, 03170, бул. Ромена Ролана, 13Г
тел./факс: +38 (044) 206-46-20
Наклад 700 прим.